

Տ Ե Ր Զ Օ Ր

Գրեց

ՀԻԱՆԱ ԱՐԵՎԻ ԾԱՆ

Լու Անհելը, 1981:

110 էջերէ բաղկացած «Շղթերգակ» Դիւցազներգութիւնք մըն է մեր ձեռքին մէջ ունեցածը, ներշնչուած ու քաղուած՝ մեր ժողովուրդի ամէնէն կարմիր էջն։ Խորագիրը կը բացատրէ արդէն նիւթը։ Նիւթը ծանօթ է այլեւ։ Բայց այս հասորը նորութիւնք մը չունի տապէք, երբ կը մզուինք խորհելու թէ պատուական հեղնակը գրական ու գեղարուեստական ինչ ձեւի մտահոգութիւն ունեցած է իր ներշնչումի պահերում։

Անկասկած, կառարուածը երկարաշունչ եւ ծանր աշխատանք մըն է, որուն համար միայն հիացումի եւ գնահատանքի խօսք ունինք։ Սակայն հանրութեան հրամցուածը դիւցազներգութիւն մըն է (թթէ ճիշտ ըլլայ այս մօտեցումն ալ...), ծանր ու բազմածալ հանդերձանքով, շունչով ու կերպարանքով։ Լեզուն ուռուցիկ, ներշնչումը աւելի պատճողական ու նկարագրային՝ քան գաղափարային։ Այսօրուան մեր ընթերցողը՝ ո՞ր քան ընտանի է դասական այս ձեւի ներշնչումին եւ ներկայացումին, իմերական է մեզի համար։ Դրական այս եղանի մեռը – դիւցազներգութիւնը – ծանր է արդէն իր կառոյցին մէջ իսկ եւ ունի իւրայսուուկ պահանջմանը, ինչ որ ծանրակշիռ եւ լուրջ պարսաւորութիւններու դիմաց կը դնէ հեղինակ մը։

Արէլեան իր գրելաձեւին մէջ, ինչ որ գրական գործի մը յարտարարը կրնայ կազմել, նեթարկուեր է գրական բարդութիւնի մը, մզաւանջի մը՝ թթէ կ'ուզէք, որ դրեթէ անըմբունի եւ դժուարամարա կը դարձնէ իր խօսքը, խեղդելով միտքի եւ զգացումի նշոյլը՝ տողերը անտանելլորէն բեռնաւորելով ածականներու եւ բառակերտումներու անցարգելներով։ Այս արտասովոր ճիգը կը

մատնէ անշուշտ շատ բան, ինչ որ կը ծարդի նախընտրուած գրական անոէն, երկար չափէն եւ տողերը իրենց նսաւտակին հասցնելու ճիգէն։ Ասոնք են դըլ-իաւորաբար որ ընթերցողին մէջ կը յառաջացնեն ջղագրդիո հեւք մը, յառաջանալու տաղուուկ մը՝ անվերջանալի է-ջասիւներով, երբ մանաւամոր առարդիւն կը մնայ արտաքին կեղեւին տակ՝ մտային եւ գաղափարախօսական, անդոյ, կորիզ մը գտնելու վիճուառութը։ Գաղափարի եւ եղբերու կրկնութիւնները (օրինակ՝ էջ 75) կու դան ամելի ծանրաբեռնել ընթերցողին արդէն բռնի յառաջաղացքը։ Տողերուն դանքաղ ընթացքը եւ տաղաչափութեան յանդաւոր նախասիրութիւնը՝ մղած է հեղինակը բառակոյտերու եւ ածականակերու եղբերու ստեղծումին, ինչ որ վնասած է արուեստին։ Փոխանակ խօսքը՝ նիւթին ազդային մնթառողը ուժեղացնելու, յոդնեցուցիչ միօրինակութիւն, տափակութիւն եւ արուեստականութիւն մը ատեղծած է։ Կը պահի նաև նիւթի եւ գաղափարի վերլուծումը։ Խորքին աւելի՝ արտաքին ձեւն է որ գրաւած է հեղինակին ուշադրութիւմը։

Հետաքրքրական է զիստնալ թէ Ապրիլեան մտահոգութիւններով բռնկող մեր երիտասարդներէն քանի հոդի ձեռք պէտի առն այս ձեւի գրական արտադրութիւն մը։

Յարմի կը նշմարուի որ տեղ տեղ հեղինակը մօտէն ուղած է հետեւիլ Սիամանթոյի ստեղծագործութեան եւ անոր պատկերներուն (օրինակ՝ էջ 79-80ի մէջ բացայացն նմանութիւն կայ Սիամանթոյի հանրածանօթ «Պարը» ուժեղ քերթուածին հետ, սակայն՝ Արէլեանի կառոյցին մէջ խեղդուած է թթէ ներշնչումը, թթէ պատկերը։

Կը յուսանք եւ սրտանց կը մազթենք որ պատուական հեղինակը, այս հասորին հրատարակուամով, հասնի իր նպատակին։

Հ. ՏԱՅԱՏ ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

Die Baukunst
des Mittelalters in GeorgienWACHTANG BERIDZE
EDITH NEUBAUER

Berlin, Union Verlag 1980, pp. 252.
Numerous illustrations in color and BW.
DM. 58.00.

Professor Edith Neubauer, Dozent of Caucasian, Byzantine and Slavic Art History at the Karl Marx Universität, Leipzig, has co-authored another fine book on Caucasian architecture. Splendidly illustrated, the book begins with a short historical introduction for the Middle European German audience which stresses general culture as well as architecture. Neubauer shows a clear interest in social question, about how such towns as Tbilisi, Mtskheta and Udsharma grew. It seems that architecture can indeed provide answers to this type of question through the way it records sectarian and non-sectarian aspirations by kings and bishops. Palaces and cloisters are superb relics of the spiritual and political importance of a town.

From the fourth through the seventh century we find only religious architecture, and no development of secular compositions. The basilica form is the oldest attested, borrowed from Syria and Asia Minor, though the form is somewhat modified by a shortening of the bay. There is a concomitant lack of emphasis on the east and west apse which further serves to emphasize the central area of the basilica.

Neubauer makes an effort to define what is characteristically Georgian: the use of sculpture to decorate the exterior facades (a point shared with Armenian art) is a development over the received Syrian tradition. The Georgians also uniquely used the «three-church-basilica», with naves isolated by closed walls, as shown by Tchubinashvili, which em-

phasized the correspondence between the exterior and the interior. This fashion is also seen in Byzantine architecture where the interior alone was emphasized, an emphasis which surpassed that of Armenian architecture. Neubauer also says that it seems clear that the external areas of the buildings mirror the shape of the interior, a point that has not been made before.

The chapter continues with a statement of Georgian early feudal architecture vis-à-vis the architecture of other areas (an extract of the comparisons begins on page 73). It is surprising that there are similar trends within Coptic architecture. We don't know if the Caucasian forms are a result of Coptic influence, but we do know that references to Coptic and Ethiopic influences of a non-architectural sort turn up in such Armenian historians as Khorenatsi.

Comparison of the Georgian form with coeval Armenian buildings emphasizes the independence of both Georgian and the Armenian styles, without escaping the obvious conclusion that we must acknowledge similar characteristics that imply certain common early influences. However, the earlier received common influences were unquestionably realized by both Georgian and Armenian architecture in their respective characteristic manners.

Chapter 2 covers the seventh through the tenth century, a time of invasions; the country was split into princely districts, and the culture was not unified. Abkhaz and Kartli design preserve the better parts of the earlier period, and provide a transition and development into newer forms. This is especially true of the Abkhaz, who were closer to Byzantium than the Kartli. The ground plan of Dranda is, for instance, closer in form to Byzantine examples like St. Peter and Michael's Church in Constantinople rather than to Dshvari Church in Mtskheta. The Abkhaz church architecture

cannot be derived from the Dshvari church, the foremost example of Georgian architecture in the central territory. There is not, clearly, a unified form of development in the seventh through tenth century, but rather a variety of external and original influences.

Chapters 3 and 4 are the products of Wachtang Beridze, a member of the Georgian Academy of Sciences and Director of the Institute for the History of Georgian Art, Tbilisi. He indeed has a wide perspective of world art and sees Georgian art as part of a larger whole rather than with the narrower views that are somewhat common among Georgian art historians. Beridze begins where Neubauer left off, with the eleventh century. He discusses certain large cathedral types: Kutaisi, Alaverdi, Mtskheta-Sveti-Akhoveli, and shows other buildings that are derived from these important churches. The importance of the architecture and culture of this period is introduced; the thinking and craftsmanship of other principal areas are described, and there is a stress on local rather than national importance. Secular and cave architecture is also noted, with special emphasis on David Garedsha and Vardsia.

Beridze carefully compares Georgian forms with those of other cultures, newly

suggesting similarities between Georgian, Armenian and Russian domes. Beridze argues that Armenian church architecture and Georgian church architecture are wholly independent by this period, and march off in their own special and unique ways.

Chapter 4 is short, covering the fourteenth through eighteenth century, a period of decline in craftsmanship coupled with an uninspired continuation of classical ideas. The chapter closes with some discussion of secular architecture in the mountain regions.

The book is intended for a larger audience, and thus has, in places, a quasi-scholarly feel. In view of this market factor, more emphasis could have been placed on the warm esthetic qualities, the aspects of Georgian art that touch our souls as much as our minds. Finally, it should be noted that the whole book has a unified methodology; both authors conform to unified patterns in presenting their material: a) historical background; b) art and architecture; c) trends of development; and d) relations with other cultures. The pictures of Georgian scenes were drawn by Klaus Beyer with the exception of some provided by Alpagó-Novello (Italy) and Winfield (Great Britain).

JOHN A. C. GREPPIN

Il testo di Aristotele e le traduzioni armene

ANDREA TESSIER

[*Protagoras, Collana di studi e testi a cura di Oddone Longo (Istituto di Filologia greca dell'Università di Padova), Studi 17], Padova, Editrice Antenore, 1979, pp. 124, L. 9.000.*

La letteratura armena è in molta parte una letteratura di traduzioni. Traduzioni sono state fatte sin dai primi secoli e sono legate essenzialmente alla conversione al cristianesimo ed alla diffusione del pensiero cristiano e della sua cultura, come anche alla preservazione dell'ortodossia. Si capisce quindi che larga prevalenza abbiano avuto le opere teologiche e scritturali, nelle quali era determinante il lavoro delle scuole monastiche e le loro preoccupazioni dogmatiche ed antieretiche.

Tuttavia non mancano traduzioni anche da autori classici pagani e sarebbe interessante che venisse chiarito in quali scuole il loro pensiero sia stato coltivato e studiato e con quali intenzioni, se con spirito di pura ricerca storica, di speculazione astratta, oppure con spirito polemico nei confronti di altre scuole e inoltre perché ci si sia dedicati a certi autori piuttosto che a certi altri e a certe opere piuttosto che a certe altre. Così di Aristotele alcune opere furono tradotte subito, altre più tardi (per la Metafisica si arriva a Stefano di Pologna del secolo XVII). È chiaro che questo rispondeva a particolari esigenze di scuola. Anche per Platone si dovette aspettare molto [i tempi di Gregorio Magistro (secolo XI), il quale, tra l'altro, era un nobile Pahlavuni, che aveva chiari interessi politici]. Così si ebbero solo traduzioni di opere della tarda maturità del filosofo greco. Per i poeti tragici troviamo citazioni nei florilegi. Ma esisteva un loro testo tradotto già anticamente, se abbiamo notizia di rappresentazioni delle loro opere in Armenia? E lo stesso testo di Aristotele, giuntoci tra le opere di David

l'Invitto, che relazioni ha con questo scrittore? È traduzione sua e in quale misura? E infine le traduzioni armene di autori greci e non greci sono le uniche o ne esistono altre che si possono ancora scoprire e recuperare dai numerosi manoscritti inediti? Sono tutti problemi che attendono una soluzione.

Intanto però è cosa assolutamente necessaria che si abbiano delle edizioni sicure delle opere conosciute. Soffermiamoci su Aristotele.

La versione armena delle *Categoriae*, del *De interpretatione* e dei trattati pseudo-aristotelici *De mundo* e *De virtutibus et vitiis* è stata edita, assieme all'*Isagoge* di Porfirio, tra le opere di David l'Invitto (Anyāt'), a Venezia (S. Lazzaro 1833), mentre quella del *De Deo*, che è l'ultima parte del *De mundo*, scoperta dal Conybeare in un manoscritto di Ejmiac in nel 1891, è stata pubblicata dal Tašean a Vienna nel 1893 (Handēs Amsoreay). Una collazione di queste versioni armene col testo greco (ediz. Bekker, Berlino 1831) fu fatta dal Conybeare nel 1892 ed edita ad Oxford (Anecdota Oxoniana, Classical Series, I, 6). Lo stesso Conybeare nei suoi prolegomena ha dimostrato che la traduzione di queste opere non è di David, come si credeva, ma le *Categoriae* e il *De interpretatione* sono del V secolo o anche anteriori, ma di una scuola di traduttori non cristiana, diversa e forse in antagonismo con quella di Mesrob e Sahak (p. XXI), anzi egli fa il nome, piuttosto discutibile, di Proeresio, che sarebbe stato un armeno-greco maestro di Giuliano, di Basilio e di Gregorio Nazianzeno, confuso poi con David (*ibid.*), mentre per il *De mundo* e per il *De virtutibus et vitiis* pensa all'VIII o IX secolo (p. XXXII) e per l'*Isagoge* di Porfirio, al VII (p. XXXVI). Inoltre il Conybeare in appendice alla sua «Collation» ha riedito il testo armeno delle *Categoriae* e del *De interpretatione* in base ad un codice, da lui scoperto e considerato fondamentale, della Biblioteca Universitaria di Pavia